

Dr. Rens Tienstra

Een muzikaal retabel: de Bossche Johannes-officies

Openingslezing Nederlands Gregoriaans Festival 2023

www.gregoriaansfestival.nl

© Rens Tienstra. Alle rechten voorbehouden.

Een eerste kennismaking met het gregoriaans bestaat meestal uit een combinatie van verwondering en lichte frustratie. Beiden komen voort uit het feit, dat het gregoriaans zoveel van de gebruikelijke kenmerken van muziek ondergraaft: er is bijvoorbeeld niet één componist, één 'oerversie', één juiste toonhoogte of uitspraak, of één juiste uitvoeringswijze. Want in samenvatting was – en is – het gregoriaans van alle eeuwen dit: een levende traditie. En daarmee is iedere notatie van een gezang dus ook 'slechts' een momentopname van die traditie, op dat moment, op die plaats – en met inbegrip van alle talenten en gebreken van de zangers en schrijvers. Dat geldt net zozeer voor de oudst overgeleverde notaties als de zangboeken die hier in Den Bosch worden bewaard, als ook voor het gregoriaans dat vandaag de dag in Nederland wordt gezongen. Het is een eeuwigheid, vervat in vele ogenblikken.

In tegenstelling tot de legende van de Geest die paus Gregorius het gregoriaans als geheel influisterde, is er geen exact moment dat het doek opgaat. Maar de eeuwen voorafgaand aan de oudste muzikaal duidbare notaties (negende en tiende eeuw) kunnen wel omschreven worden als een gesloten theaterdoek, waarachter zangers hun stemmen opwarmen. Omschrijvingen vanaf de vierde en vijfde eeuw vertellen al van genres en uitvoeringspraktijken die ook in het gregoriaans te vinden zijn. Wat uiteindelijk vanaf de negende eeuw als *cantus gregorianus* werd gezien, is een variabel overgeleverd kernrepertoire van vele honderden gezangen voor de Mis en het Officie (het getijdengebed): een repertoire met rafelrandjes, dat al vanaf de oudste notaties werd uitgebreid met composities voor nieuwe heiligen en feesten – óók in Nederland. Er zijn vele theorieën over de totstandkoming van dat corpus, maar hoe dan ook dankt het gregoriaans haar bestaan én verspreiding, aan het samen optrekken van de Karolingische machthebbers en Rome: de reden dat deze gezangen uiteindelijk de rivierendelta bereikten.

Een definitie van dit 'eeuwige repertoire' is vooral afhankelijk van de gekozen invalshoek. Het verschil in benadering is vergelijkbaar met het verschil in gebruik van een gregoriaans manuscript: als vitrinestuk, pronkstuk, onderzoeksobject, of ritueel gebruiksmiddel. Een volledig begrip van de gregoriaanse traditie vereist inbegrip van verschillende invalshoeken.

Gregoriaans is altijd een *Europees* repertoire geweest, MAAR uit de manier waarop dat repertoire in deze regio landde en eeuwenlang werd doorgegeven en verrijkt spreekt toch veel van het 'Nederlandse'. Deze eerste gezangen die in Nederland werden opgeschreven, deze taal van de oudste Nederlandse composities, was eeuwenlang dé muziek voor alle sleutelmomenten van het menselijk leven. En het is de enige muziek die men gedurende alle eeuwen bleef doorgeven en uitbreiden.

Vandaag, op deze eerste dag van het Nederlands Gregoriaans Festival 2023, wil ik daarom wat bijzondere voorbeelden van Laaglands gregoriaans bespreken, zoals die hier in Den Bosch klonken. Hun

veelkleurigheid staat daarbij tegelijkertijd voor de enorm rijke gregoriaanse traditie in de Lage Landen, waar nog minstens 30 festivals mee te vullen zouden zijn.

En daarvoor beginnen we op het Griekse eiland Patmos...

Jheronimus Bosch,

*Johannes de
Evangelist
op Patmos*

Berlijn,
Gemäldegalerie
>1489 (1495?)
63 × 43,3 cm

Rond de overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw werkte de 'duvelmakere' Jheronimus Bosch weer aan een nieuw paneel: het visioen van de evangelist Johannes op Patmos. Het toont Johannes op het Griekse eiland, werkend aan het boek Openbaring, terwijl een engel hem wijst op Maria en het Christuskind, gezeteld in de hemel op een maansikkel. Zoals het Bosch betaamt, zijn de fantastische wezens niet ver weg: een duveltje (met wellicht Bosch' zelfportret) probeert met een harkje de pennenkoker van Johannes te stelen.¹

Feitelijk is er geen 'Bosscher' beeld dan dit: de wereldberoemde schilder, behorend bij de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap, werkend aan een portret van de zo typisch Bossche patronen Maria en Johannes. En bij dat beeld klonken waarschijnlijk ook de meest Bossche geluiden: polyfone motetten én gregoriaans uit de wereldberoemde koorboeken van de Broederschap – samen met die van de Leidse Pieterskerk de enige overgebleven koorboeken van een getijdencollege in Nederland. Zowel de visuele als vocale kunsten zijn tastbare sporen van de liturgie als *Gesamtkunstwerk*; de liturgische kleding, het kaarsenbranden, de altaarkleden, het aantal celebranten, het aantal te luiden klokken, de versiering van de kerk, orgelspel, altaarluiken en zang: alles liep parallel naargelang wat er gevierd werd. En terwijl Bosch zijn bijdrage leverde aan een fysiek altaarstuk, vormden niet minder dan vijf gregoriaanse officies

¹ 'Raadsels rond werk Jheronimus Bosch – Het altaar van de Lieve Vrouwebroederschap', *Bossche Bladen*, jaargang 10, nr. 1 (2008): 26-31.

een ‘muzikale veelluik’ voor de patroon Johannes: een uniek werk van zowel internationale als Bossche makelij.

Sint-Jan,
Lijdenstabel

Retabels

Bosch' schilderij *Johannes op Patmos* vormde wellicht een onderdeel van een zogenaamd retabel, omdat het paneel aan beide kanten beschilderd is. Retabels zijn liturgische schilder- en beeldhouwwerken achter of boven een altaar ontstonden ooit als bewaarkasten voor relikwieën, maar in de loop der eeuwen werd hun decoratieve vorm net zo belangrijk als de heilige inhoud. Vaak werd een retabel voorzien van vleugeldeuren, die gedurende het jaar meest gesloten bleven, om op hoogtijdagen open te worden gezet. De buitenzijden van de deuren waren doorgaans eenvoudig en minder kleurrijk uitgevoerd, meestal in *grisaille*; de binnenzijden bevatten kleurrijke beschrijvingen: zo ook Bosch' dubbelzijdige paneel. Het binnenwerk (de daadwerkelijke bewaarkast) bestond meestal uit beeldhouwwerk, al dan niet van bladgoud voorzien. Een retabel kon zelfs uit meerdere lagen van luiken bestaan; een indrukwekkend en complex voorbeeld is het Isenheimer altaarstuk.

De vocale praktijk liep direct parallel aan deze gelaagde pracht: ze bewoog tussen eenstemmig gregoriaans voor sobere dagen, geïmproviseerd meerstemmig gregoriaans, simpele polyfonie en complexe uitgecomponeerde motetten voor hoogfeesten.² En net zoals retabels dikwijls bestaan uit elementen van uiteenlopende herkomst en creatiemomenten, gold dat ook voor de muzikale praktijk: het aloude gregoriaans klonk in combinatie met hedendaagse polyfonie, terwijl er binnen het

² V. Roelvink, *Gegeven den sangeren. Meerstemmige muziek bij de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw* ('s-Hertogenbosch, 2002).

gregoriaans ook al sprake was van verschillende lagen: *vieux fonds* uit de vroege middeleeuwen, jongere officies zoals dat van Sacramentsdag en nieuwe ‘lokale’ heiligenofficies.

Retabels kwamen doorheen de Lage Landen voor, maar ze waren echt een zuidelijk genre: de toonaangevende productiecentra waren Brussel, Antwerpen en Mechelen. Dat ‘s-Hertogenbosch de ‘meest noordelijke stad van het Zuiden’ was – ze behoorde tot 1559 nog tot het bisdom Luik – was duidelijk te zien aan de hoeveelheid retabels in de Sint-Jan.

Dat de stad ook het punt was waar Noord en Zuid elkaar ontmoetten, was te zien (en te horen) tijdens heiligenfeesten: de heiligenkalender bestond uit een combinatie van de Luikse heiligen Oda, Hubertus, Remaclus en Theodardus, de typisch Brusselse Gudula, en de Utrechtse heiligen Martinus, Willibrord en Bonifatius.³

Er was echter één heilige die qua verering met kop en schouders boven de anderen uitstak – letterlijk: de toentertijd 85 meter hoge middentoren van de Sint-Jan werd bekroond door een groot koperen beeld van de evangelist Johannes.

³ V. Roelvink, *Gheerkin de Hondt: a singer-composer in the sixteenth-century Low Countries* (diss., Leiden University, 2015): 587-590.

Gezicht op 's-Hertogenbosch (tussen 1506 -1581)
Op de Sint-Jan het beeld van de evangelist Johannes.
(Amsterdam, Rijksmuseum: objectnr. RP -P-A0-16-29C; detail)

Maar liefst vijf feesten waren aan hem gewijd. Hun data en rangen waren als volgt⁴:

Natalis	27 december	Totum Duplex
Johannes ante Portam Latinam	6 mei	Totum Duplex
Dormitio	26 juni	Duplex
Missio in exilium	27 september	Duplex
Reversio ab exilio	3 december	Duplex

Zoals in alle kerken kende ook de Bossche kalender een gradatie in feesten. De meest voorkomende gradatie was (van laag naar hoog): *simplex*, *duplex* en *triplex*. Maar andere onderverdelingen zoals *semi-duplex*, *duplex*, *totum duplex* (of *magnum duplex*) bestonden ook.⁵ De kalender in het Bossche Ms. 150 waarin bovenstaande Johannesfeesten genoemd worden noemt ook nog *commemoratio* (gedachtenis), *vigilia* (een wake, een nachtelijke viering dus) en *ix L* (negen lezingen, verwijzend naar de lengte van het nachtofficie).

Al deze rangen bepaalden de luister van het feest, hetgeen uiting vond in liturgische kleding, klokgelui, kaarsen, orgelspel, gregoriaans/polyfonie, processies, mysteriespelen, enzovoorts. Soms zijn dergelijke voorschriften nog bewaard, maar vaker is deze informatie uit rekeningen op te maken. Zo ook die van de Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap, waaruit de aanname gemaakt kan worden dat op feesten

⁴ Volgens de kalender in 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatie Centrum, Ms. 150.

⁵ H. Grotefend, *Zeitrechnung: Des Deutschen Mittelalters Und Der neuzeit*, in 2 Banden. Band 1: *Glossar Und Tafeln* (Aalen, 1970): 'Festgrad'.

van minstens *duplex*-rang polyfonie klonk.⁶ De Johannesfeesten stonden dus hoog aangeschreven. In het gregoriaans van een enkel getijde was het onderscheid tussen ‘normale’ dagen en feesten op verschillende wijzen merkbaar:

	‘Normale’ dagen	Feesten
Psalmenselectie	Volgens een doorlopend psalmenrooster	Vaak een specifieke, feesteigen selectie psalmen, waarin een bepaald thema naar voren komt
Antifonen	Meestal op (algemene) tekst uit de omliggende psalm zelf	Feesteigen (dus nieuwe compositie), bij heiligenfeesten meestal op tekst uit de <i>vita</i> , soms ook in chronologie van de <i>vita</i>
Hymne	Tijdeigen hymne (Tijd door het Jaar, Advent, etc.)	Feesteigen hymne (in ieder geval qua tekst, meestal ook qua melodie)
Lezingen	Tijdeigen, uit de Bijbel	Een thematisch toepasselijke Bijbeltekst, of uit de <i>vita</i> van de heilige (vooral in de Metten)
Responsorium	Tijdeigen klein responsorium	Feesteigen groot responsorium; de (solo)verzen van deze responsoria zijn, in tegenstelling tot melodische standaardmodellen in andere grote responsoria, vaak unieke melodieën
Gebeden	Tijdeigen + getijde-eigen	Feesteigen, in het geval van een heiligenfeest in ieder geval de heilige noemend

Thematiek

Normaliter verkreeg een heilige één of twee feesten: de sterfdag en de overbrenging van relieken – qua verhalen was het bronmateriaal dan ook meestal wel op. Dit gold ook voor de meeste apostelfeesten; op de Bossche kalender is na te lezen dat Marcus, Lucas, Andreas, Philippus, Jacobus en Bartholomeus ieder één *duplex*-feest kregen, Mattheus twee, en de belangrijkste apostel Petrus twee *duplex*-feesten en één ‘9 lezingen’. De vijf Johannes-feesten zijn alleen daarom al interessant, omdat ze de volle reikwijdte van creativiteit omtrent één heilige tonen.

De verschillen in herkomst en ouderdom van menig retabelonderdeel hebben sterke parallellen in de Bossche Johannes-feesten. Van de twee belangrijkste feesten is Johannes’ sterfdag (de *dies natalis*)

⁶ V. Roelvink, *Gheerkin de Hondt: a singer-composer in the sixteenth-century Low Countries* (diss., Leiden University, 2015): § 7.5.

internationaal wijdverbreid en in de oudst bekende gregoriaanse bronnen te vinden. Het *Ante Portam Latinam* was ook internationaal bekend.⁷ De *Dormitio* is enkel bekend binnen het bisdom Luik⁸; de officies van *Missio* en *Reversio* zijn enkel bekend uit Bossche bronnen en dus hoogstwaarschijnlijk lokale creaties.⁹

Het belangrijkste en waarschijnlijk oudste feest, Johannes' sterfdag, voldoet nog aan het gebruikelijke patroon voor een dergelijk feest. Daarbij werd vooral gelezen en gezongen van Johannes' relatie tot Christus. De tekstuele bron is vooral de Bijbel en het is een echt apostelfeest, zoals de enkele *duplex*-feesten van zijn mede-apostelen. Voor de overige Johannes-feesten gaan lezingen en gezangen terug op de zeer populaire en wijdverbreide *Legenda aurea*: een uit oudere vita's en legenden samengestelde en geredigeerde verzameling, gemaakt in het laatste kwart van de dertiende eeuw door de Dominicaan Jacobus de Voragine (1228/29-1298), aartsbisschop van Genua. Het bronmateriaal voor Johannes betreft de hoofdstukken IX, *De sancto Johanne apostolo et evangelista* en LXIX, *De sancto Johanne ante Portam latinam*. De fantasierijkheid van deze teksten doet soms niet onder voor het werk van Bosch.

Het feest van 'Johannes voor de Latijnse Poort' (ook wel 'Sint-Jan-in-de-Olie') kende internationale verspreiding. Hierbij werd herdacht, dat Johannes tijdens zijn missionering in Ephese gevangen werd genomen, naar Rome werd gebracht en voor de zogeheten Latijnse Poort werd neergelaten in een ketel kokende olie. Doordat Johannes ongedeerd uit de olie kwam is hij de enige apostel die niet de marteldood is gestorven. Waar of niet, in Rome werd op zeker moment de San Giovanni a Porta Latina gebouwd en werd de zesde mei gevierd alsof Johannes op dat moment de marteldood had ondergaan. Qua thematiek is dit feest dus een soort (misplaatst) martelaarsfeest.

⁷ Cf. CANTUS Database.

⁸ Den Haag, Meermannno- Westreenianum, 10 F 34: diurnale (1557).

⁹ I. de Loos (red.), *Gregoriaans in laatmiddeleeuws 's-Hertogenbosch. Syllabus van de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen 1999-2000, specialisatie Muziekwetenschap, Faculteit der Letteren, Universiteit Utrecht* (Utrecht, 2000): 215 ff.

Michel Wolgemut (atelier)
Houtsnede, 1493

Amsterdam, Rijksmuseum,
objectnr. RP-P-2016-49-39-3

Het feest van de *Dormitio* ('het inslapen') draait rondom het enige wonder uit Johannes' leven (of in ieder geval de *Legenda aurea*) dat hiermee nog niet 'afgeveinkt' was: volgens de *Legenda* was, na Jezus en Maria, ook Johannes ten hemel opgenomen – min of meer. Toen hij 99 jaar oud was, liet de Heer hem weten, dat op de aanstaande zondag Johannes tot Hem zou mogen komen. Johannes vroeg aan zijn parochianen om een graf te graven naast het altaar waar hij die dag preekte. Hij stapte na zijn preek in het graf, een groot licht omstraalde hem en hierna was hij verdwenen; het graf lag vol manna. De gezangen van dit feest spreken enkel van Johannes' binnenkomst in de hemel.

Qua wonderdaden van Johannes was nu zelfs de *Legenda aurea* wel uitgeput. En toch kwamen er in 's-Hertogenbosch nog twee feesten bij: de 'Zending in ballingschap' en 'Terugkeer uit ballingschap'. Hierbij werd herdacht dat Johannes, na de redding uit het oliebad, door de keizer Domitianus in ballingschap werd gestuurd naar het eiland Patmos. Aldaar kreeg hij visioenen en schreef zijn boek Openbaring (welke later weer de bron voor de gezangen van o.a. Maria-ten-Hemelopneming en Allerheiligen werd). Onder keizer Nerva kon Johannes weer terugkeren naar Ephese. De lezingen en gezangen van dit feest zijn deels ontleend aan alle andere feesten; ze zijn vrijwel 'actieloos' en draaien vooral om Johannes' goddelijke inspiratie.

Bronnen

De verschillende Johannes-officies zijn (deels) bekend uit bronnen van de Sint-Jan, het Gregoriushuis (Broeders van het Gemene Leven) en de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap. Deze drie instellingen hadden zeer innige banden. Het Gregoriushuis schreef boeken voor beide andere instellingen, waaronder de beroemde Bossche Koorboeken. Het Gregoriushuis zocht in de overgang naar een status

als kanunnikengemeenschap ook steun bij het kapittel van Sint-Jan; in 1624 werden de broeders en hun goederen geïncorporeerd in het inmiddels kathedrale kapittel.¹⁰ De Illustre Broederschap had een eigen kapel en getijdencollege in de Sint-Jan. Het was deze wereld waarbinnen Jheronimus Bosch werkzaam was.

Den Haag,
KB, 68 A 1

Antifonale,
ca 1520;
Gregorius-
huis

Van de Sint-Jan zelf zijn helaas zeer weinig muzikale bronnen bewaard: een intoneerdershandschrift¹¹ uit ca. 1500 en een graduale-sequentiarium van ca. 1530 met toevoegingen uit 1583. In het eerste werk zijn enkel de incipits van gezangen te vinden; het graduale bevat alleen de Misgezangen voor Johannes' *Natalis*. Beide werken zijn waarschijnlijk in het Gregoriushuis geschreven.

Uit het Gregoriushuis zijn drie antifonales bewaard: één van ca. 1520¹², één van 1544¹³ en één van het einde van de zestiende eeuw¹⁴. Hun verschil in creatiemomenten is belangrijk, omdat 's-Hertogenbosch in 1559 een bisschop en kathedraal rijker was geworden; ook had het Concilie van Trente plaatsgevonden, dat verstrekkende gevolgen zou hebben voor de liturgische muziek, in het bijzonder heiligenofficies. Ondanks verschillen in notatiestijlen bevatten de oudste twee antifonales min of meer dezelfde liturgie, waaronder gezangen voor Johannes-feesten. In het jongste antifonale ontbreken de

¹⁰ A.G. Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Geheme Leven in Nederland* (Middelieuwse Studies XIII) (Nijmegen, 1997): 92-97.

¹¹ Intoneerdersboeken waren bestemd voor diegenen die tot taak hadden de antifoön aan te heffen. In een kapittelkerk was dat de cantor of één van zijn assistenten; in een broederschap konden bepaalde leden die taak op zich nemen. De dienstdoende cantor zong de aanhef van de antifoön plus de *differentia* en vervolgens intoneerde één van de kanunniken het eerste psalmvers. Hierna werd de psalm uitgezongen, en pas na het *Gloria Patri* klonk de volledige antifoön. Omschrijvingen van de praktijk zijn bekend uit de Parijse Notre-Dame en de kathedraal te Cambrai. Een aantal Laaglandse liturgische boeken weerspiegelt de praktijk in hun notatie: eerst alleen de incipit van de antifoön, de *differentia*, de psalm, en tenslotte de volledige antifoön. Bij feesten van een hoge rang werd de antifoön zowel voor als na de psalm volledig gezongen, zoals te lezen valt in de rubrieken van de koorboeken van de Bossche Broederschap.

¹² Den Haag, KB, 68 A 1.

¹³ Amsterdam, UB, I A 23.

¹⁴ Den Haag, KB, 128 C 6.

twee jongste officies, wellicht al onder invloed van Trente. Helaas bevatten de boeken van het Gregoriushuis van de meeste feesten alleen gezangen voor de Vespers en Laudens, en niet de Metten.

De collectie koorboeken van de Broederschap is het meest uitgebreid.¹⁵ Ms. 150, dat op grond van het penwerk kan worden teruggevoerd op het schrijversatelier van het Gregoriushuis,¹⁶ bevat voorin een kalender, die alle vijf de Johannes-feesten noemt. Deze kalender werd in 1536 door de Broederschap aan het handschrift toegevoegd, waaruit blijkt dat het koorboek in ieder geval dat jaar nog werd gebruikt.

Ook Ms. 162 werd door het Gregoriushuis gemaakt; het bevat de muziek voor de Eerste en Tweede Vespers van *Natalis* en *Ante Portam Latinam*.

De 'Codex Smijers' uit ca. 1529 – óók bij het Gregoriushuis besteld – bevat gregoriaanse Misgezangen voor *Natalis* en *Ante Portam Latinam*, die in de kalender als 'solemnitas' worden omschreven; de overige drie feesten ontbreken daar weer.

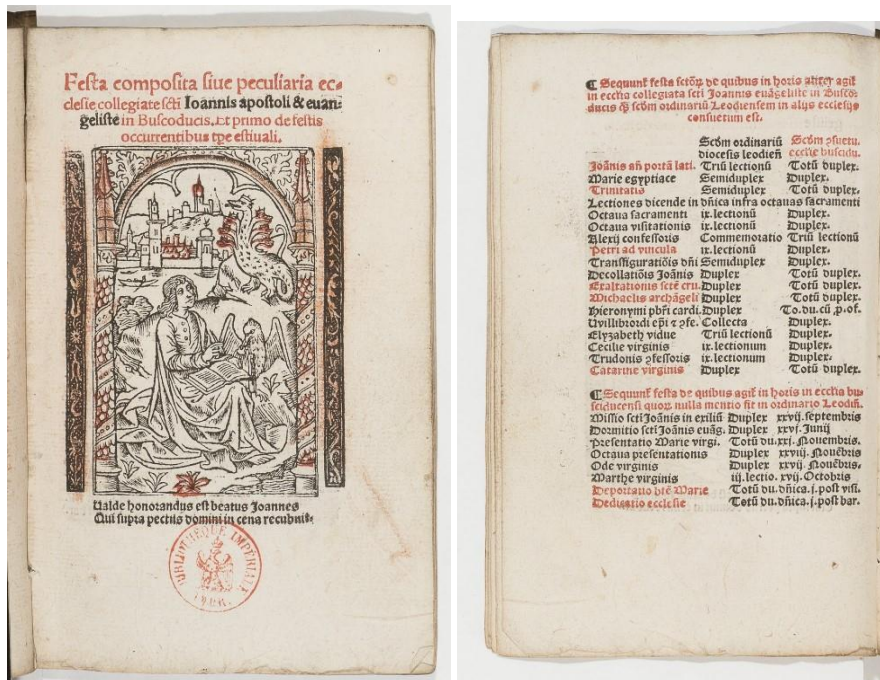
Verder is er één oude druk bekend welke tussen 1506 en 1546 speciaal voor de Sint-Jan is vervaardigd: uit Antwerpen, *apud Michaellem Hillenium in Rapo*.¹⁷ Het is een feestbrevier, waar voorop wederom de bekende scène van Johannes op Patmos schittert. De teksten van de Vespers en Metten van de verschillende Johannes-feesten zijn hierin volledig gegeven (inclusief gebeden en lezingen), maar het bevat helaas geen muziek. Het brevier geeft ook een opsomming van de feesten en hun rang, in een vergelijking van de Sint-Jan met een (onbekende) Luikse ordinarius; de feesten van *Missio* en *Dormitio* staan beschreven als 'niet genoemd in de Luikse ordinarius'.

¹⁵ 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatie Centrum: ms. 65: *Psalterium, impressum Parisiis apud Henricum Stephani, anno 1509* (druk); ms. 148: Mis en Officie voor Overledenen, late vijftiende of vroege zestiende eeuw; ms. 149: koorboek voor Mis en Officie, late vijftiende of vroege zestiende eeuw; ms. 159: intonatieboek voor Mis en Officie, 1560; 's HerAB 69: *Laudes de Sancta Cruce*, zestiende eeuw; ms. 150: kalender, feriaal Officie en Officie voor Overledenen, zestiende eeuw; ms. 162: koorboek voor Officie en Officie voor Overledenen, zestiende eeuw; 'Codex Smijers': manuscript met gregoriaans en polyfonie, ca. 1529 met toevoegingen van polyfonie gedateerd op 1564.

Zie voor een beknopt overzicht: J.J. Zwitter, 'De gregoriaanse koorboeken van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch', *Tijdschrift voor gregoriaans*, jaargang 28, nr 2, jun. (Amici Cantus Gregoriani, 2003): 44-53.

¹⁶ R. de Beer, 'Manuscript-productie en randversieringen in Noord-Brabant. De karakteristieken van kloosters', *Cultuur in laatmiddeleeuws Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie* (A.-J.A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden, R. Stein, edd.) ('s-Hertogenbosch 1998): 64-76.

¹⁷ Paris, Bibliothèque nationale de France, département Réserve des livres rares, B-7881.

Paris, Bibliothèque
nationale de France,
département Réserve
des livres rares, B-7881

Feestbrevier
(alleen tekst)

Tussen 1506 en 1546,
voor de Sint-Jan
vervaardigd;

Antwerpen, apud
Michaellem Hillenium in
Rapo.

Patmos

Dat Johannes' 'Ballingschapsgezangen' enkel in Bossche bronnen worden genoemd, en ook het feestbrevier aangeeft dat deze niet in de Luikse ordinarius voorkomen, geeft al sterke aanwijzing dat het lokale creaties betreft. Maar een net zo sterk argument is de *thematiek* van de feesten en gezangen: Johannes op Patmos. Dat ook Jheronimus Bosch een paneel maakte van precies dit Johannitische subgenre was geen toeval. Er bestonden vele afbeeldingstradities van de evangelist, maar het apocalyptische visioen tijdens Johannes' verbanning op het eiland gold als hét beeldthema van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, omdat hierin zowel de eigen patroon Maria als de stadspatroon waren vertegenwoordigd; het kwam ook voor op kazuïfels, drukwerk en andere kunstwerken in de eigen kapel.¹⁸

Dat de officies rondom Johannes' Patmos-episode als paar zijn geconcipieerd ligt gezien de thematiek voor de hand. Tekstueel en stilistisch vertonen de beschikbare gezangen ook precies dezelfde kwaliteiten. De teksten van de unieke responsoriums zijn volledig rijmend en daarmee zijn beide officies zgn. 'rijmofficies': een kenmerk van veel relatief jonge officies.¹⁹

De drie responsoriums delen ook dezelfde vorm, met een melismatisch 'alleluia' dat de gehele omvang van het gezang doorkruist als afronding; dit alleluia keert in alle responsoriums terug als tweede *repetendum* (herhaling) na de Doxologie (de vaste lofprijzing van Vader, Zoon en Heilige Geest).

¹⁸ P.A.C. Beelaerts van Blokland, 'De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en Jheronimus Bosch (1318-1516)', *Stadsgezichten. Wandelen door de geschiedenis van christendom en cultuur* (Annalen van het Thijmgenootschap, afl. 93.2) (G.A.M. Beekelaar, P. van Tongeren, edd.) (Nijmegen, 2005): 119.

¹⁹ G.M. Dreves, C. Blume, H.M. Bannister, *Analecta hymnica medii aevi*, 26-29 (1897).

Flo- re- scentis eccle- si- e pre-co de- vo-tis et athle-ta,
lo- annes doctor A-si- e, sub le- ge no-va sit prophe- ta
dum A-po-ca- lipsis dic- ta mun-do pan- dit per su- a scrip-
ta, al-le- lu- ia. Hic est quem di-vi- ni- tas pre ce- te- ris
a- ma- vit, a- mo- ris- que no- bi- li- tas se- cre- ti- us lo- ca- vit.
Dum A-poca- lipsis. Glo- ri- a Pa- tri et Fi- li- o et
Spi- ri- tu- i Sanc- to. Al-le- lu- ia.

De muzikale stijl van de responsoriums past geheel in de tijd van de dertiende tot en met vijftiende eeuw: veelal stapsgewijze melodieën, het nagenoeg ontbreken van toonherhalingen, een duidelijke markering van de *modus* (en het ontbreken van *modus-vreemde* uitwijkingen), een inclinatie naar het octaaf boven de *finalis*, bescheiden en altijd stapsgewijze melismen, en één buitenproportioneel groot melisme over de gehele omvang van het gezang ter afronding. Stilistisch vergelijkbaar zijn het dertiende-eeuwse (Luikse) officie voor Corpus Christi en de vele laatmiddeleeuwse sequentia's.

Een ander kenmerk van de jongere heiligenofficies is de vrije compositie van de responsoriumverzen. In het oudere *vieux fonds*-repertoire wordt in het overgrote deel van responsoriums voor de verzen gebruik gemaakt van melodiemodellen, waarbij iedere *modus* een eigen model heeft waarop de tekst 'ingepast' kan worden. In jongere officies is echter geen sprake van een model, maar een vrije compositie, waarbij soms – maar lang niet altijd – het vers en het *Gloria Patri* met dezelfde motieven worden verklankt. In de responsoriums van de beide Bossche feesten delen vers en

doxologie wel hetzelfde muzikale materiaal, maar het is duidelijk dat er een beetje ‘geknutseld’ moest worden, omdat de tekst van het vers en het *Gloria Patri* verschillend van lengte zijn.

Hic _____ est _____ quem di - vi - ni - tas pre - ce - te - ris a - ma - vit,

Glo - ri - a _____ Pa - tri et Fi - li - o

a - mo - ris - que no - bi - li - tas se - cre - ti - us _____ lo - ca - vit.

et _____ Spi - ri - tu - i San - cto. _____

Uitgaande van een ontstaan in de driehoek van Broederschap, Janskapittel en Gregoriushuis kunnen verschillende aanleidingen tot het instellen van de feesten worden gevonden. De Sint-Jan werd vanaf het begin van de dertiende eeuw gebouwd, maar pas in 1366 werd er een kapittel van kanunniken aan de kerk verbonden en werd het Officie dagelijks gezongen. Het is niet ondenkbaar dat de beide officies vanuit de behoefte van die praktijk zijn ontstaan.

Het Gregoriushuis vond haar ontstaan in het verzoek van de Bossche magistraat tot het stichten van een fraterhuis uit 1424, gedaan aan de rector van de Zwolse broeders. Vanaf 1469 verkregen de Bossche fraters het recht hun kapel tot collegiale kerk te doen verheffen en de broeders tot kanunniken te doen maken.²⁰ Ook deze overgang naar het vieren van een volledig Officie kan aanleiding zijn geweest tot het instellen van de nieuwe feesten.

Daarnaast kan de Patmos-thematiek een aanwijzing zijn voor een ontstaan vanuit de Broederschap. Ze bestond reeds enkele jaren vóór 1318, maar werd in dat jaar officieel opgericht. Het ontvangen van het privilege van een aflaatbrief rond 1380 vergrootte de aantrekkingskracht van de Broederschap. Haar bloeiperiode in de vijftiende eeuw liep gelijk aan die van de stad.²¹

²⁰ Weiler 1997: 92-94.

²¹ P.A.C. Beelaerts van Blokland 2005: 103-105.

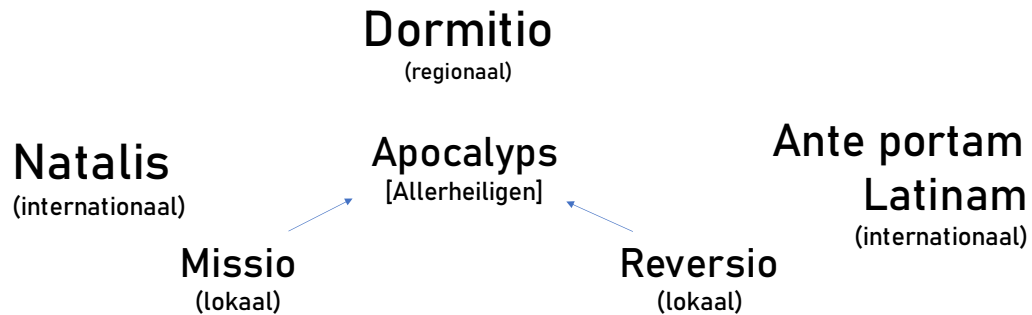
Getuige het verschil qua inhoud en de korte tijdspannen tussen de antifonales van het Gregoriushuis is het aannemelijk dat de beide feesten ‘sneuvelden’ onder invloed van de hervormingen van Trente, zoals zoveel soortgelijke officies.

Omlijsting

Het feest van de *Dormitio* viel op 26 juni, wat goed verklaard kan worden als halfjaarlijkse ‘tegenhanger’ van de *Natalis* op 27 december. Een vergelijkbaar voorbeeld is te vinden in de Hoogfeesten van Kerstmis op 24/25 december en de Geboorte van Johannes de Doper op 24 juni, ook wel bekend als ‘Zomerkerstmis’.

Uit het boek *Openbaring*, de *Legenda aurea* en de Bossche kalenders blijkt geen duidelijke aanleiding voor de data van de beide Patmos-feesten, of het tussenliggende aantal dagen van de feesten. Er zijn geen halfjaarlijkse tegenhangers en er is ook geen sprake van een mogelijke combinatie met bepaalde Octaafdagen. De *Missio* viel samen met Cosmas & Damianus, maar liet het laatste feest (volgens een rubriek in het feestbrevier) een dag verschuiven; thematisch is er tussen Johannes op Patmos en dit heiligenfeest geen duidelijk verband. De *Reversio* viel nergens mee samen. Een mogelijke verklaring van de data van de feesten is te vinden in hun kwaliteit als paar, dat een functie als ‘omlijsting’ suggereert. Daarmee valt de aandacht op Allerheiligen, dat precies in het midden van beide feesten valt, op een afstand van 33 dagen. Dat betreffende hoogfeest werd in de Sint-Jan met alle mogelijke luister gevierd als *Totum Duplex*, en tijdens Allerzielen klonken vele lezingen, Mis- en officiegezangen op teksten uit... *Openbaring*.²²

²² E.g. de gezangen *Alleluia. O quam gloriosum, Alleluia. O quam pretiosum est regnum, Cantabant sancti canticum, Dabo sanctis meis locum, Sacerdotes Dei benedicite, Et omnes angeli, Ecce apparebit Dominus supra, Redemisti nos, Vidi turbam magnam, Absterget Deus, Sanguis sanctorum, In civitate Domini*. Er is geen missaal uit 's-Hertogenbosch bekend met de lezingen van de feesten, maar uit vijftiende-eeuwse missalen uit de regio (e.g. Utrecht, UB, ms. 405; missaal van Lopik) blijkt dat op Allerheiligen uit *Openbaringen* werd gelezen.

Met het idee van de beide Patmos-feesten als *Duplex*-omlijsting voor een *Totum Duplex*-inhoud dient zich weer een parallel aan tussen de beeldende en klinkende kunsten, en zo kan worden besloten met een voorstelling van Johannes' 'muzikale retabel'.

Het was een veelluik in klank, dat wel vijf keer per jaar haar luister toonde.

De grootste 'panelen' werden gevormd door Johannes' *Dies natalis* en het *Ante Portam Latinam*; deze waren al lang geleden elders gemaakt, en spraken vooral van Johannes' roeping, zijn missionering en veel aards geweld.

Daarboven bevond zich het paneel van de *Dormitio*, een kleiner werk dat op de *Natalis* leek; het werd gemaakt in een stijl die al dicht bij huis lag, en sprak van een verlangen naar het hemelse leven.

Daarachter toonde zich een tweetal kleinere panelen, die de blik resoluut richting de hemel zetten. Deze *Missio* en *Reversio* waren misschien minder indrukwekkend dan de grootste en oudste panelen, maar ze waren van lokale makelij: van 's-Hertogenbosch. In deze werken geen actie, maar slechts goddelijke inspiratie: tijdloosheid, vervat in zeer tijd- en plaatsgebonden gregoriaanse gezangen. Als paar omsloten deze officies een duizelingwekkend schouwspel van heiligen en apocalyptische scènes. Een visioen, dat ooit op Patmos werd genoteerd door de hoofdrolspeler van al deze luiken en de Bossche skyline: Johannes.

Ik dank u voor uw aandacht.